

A SZÖVEGTANI KUTATÁSRÓL (Válasz a kérdésekre)

PÉTER MIHÁLY

1. Melyek a verbális szöveg szövegszerúségének ismérvei? E kérdésre semmivel sem egyszerűbb válaszolni, mint arra, hogy mi a szó vagy mi a mondat. A laikus szemében kompromittáló tény lehet, hogy a nyelvtudománynak mindmáig nincs általánosan elfogadott válasza ezekre a kérdésekre. Valójában persze nem arról van szó, hogy a nyelvészet nem tud válaszolni rájuk, hanem arról, hogy mindegyikre több válasza is van. Ennek episztemológiai szempontból az a magyarázata, hogy a tudomány nem képes egyszerre „befogni” a maga objektumait azok tulajdonságainak és viszonylatainak kimeríthetetlen sokféleségében, hanem lépésről lépésre „körüljárva” az objektumokat egyre újabb sajátosságokat és összefüggéseket fedez fel, s ennek megfelelően pontosítja, illetve módosítja meghatározásait, fogalmi apparátusát. De a nyelv vizsgálatánál ezenkívül egy nagyon fontos ontológiai szemponttal is számolnunk kell, amit — általánosan elfogadott kifejezés híján — a nyelv meghatározatlan tárgyiasságának nevezhetünk.¹ A nyelv ugyanis nyílt, dinamikus és labilis egyensúlyú rendszer, s ennek egyik következménye, hogy az egyes nyelvi entitások és kategóriák (pl. szó és nem-szó, mondat és nem-mondat) között nem húzódnak éles és határozott választóvonalak.²

Ami mármost a szöveget illeti, mindenekelőtt azt kell leszögeznünk, hogy a szöveg nem a nyelvi rendszer egysége, hanem a közlés nyelvi eszközök segítségével realizálódó produktuma (vö. OOMEN: 1971. 14—15).³ A szövegszerúség ismérvei tehát nem szükségképpen és kizárólag nyelvi természetűek. A szöveg alapismérveinek általában belső összefüggését, teljességét és lezártágát szokták tekinteni.⁴ Ezek a kritériumok azonban különböző fokozatokban lehetnek jelen, s így nem alkalmasak arra, hogy a szöveget a nem-szövegtől minden esetben egyértelműen elválasszák. Célszerű tehát, hogy magát a textualitást is (akárcsak a grammatikalitást) graduálisan értelmezzük.

A textualitás legmagasabb fokát olyan szövegek testesítik meg, amelyek valamely meghatározott modell alapján épülnek fel, nagymértékben és explicit módon koherensek, teljesekek és lezártak. Ilyenek pl. a hivatali stílus bizonyos szövegfajtái (szerződéses, üzleti levelek, meghatalmazások, bírósági végzések stb.), valamint más olyan szövegtípusok, amelyeknek felépítését társadalmi-kulturális konvenciók rögzítik (egyházi prédikáció, gyászjelentés, különböző fogadalmak és eskük, meghívók, apróhirdetések stb.). Az általános felfogás szerint a szöveg belső összetartó ereje három szinten realizálódik: szintaktikai szinten (konnexitás), szemantikai szinten (kohézió) és pragmatikai szinten (koherencia).⁵ Úgy tűnik, hogy ezek az összefüggések hierarchikusan rendezettek, s a hierarchia csúcsát a koherencia, azaz a szöveg és a közlési helyzet közötti összefüggés alkotja; az ilyen nyilatkozatok, mint például *Ha*

kedd van, akkor ez Belgium (egy filmvígjáték címe), *Jövő vasárnap péntek lesz* (munkanapok rendjének felcserélése ünnep előtt vagy után), noha logikai-szemantikai kohéziójuk meglehetősen kérdéses, a közlési helyzet ismeretében tartalmas szövegnek bizonyulhatnak.

A „minden tekintetben” szövegek és nem-szövegek (nyelvi elemek összefüggéstelen sora) között a lazább szerkesztésű szövegek, kriptoszövegek és pszeudo-szövegek széles skálája húzódik. Kriptoszövegnek tekinteném például a modern prózairodalomban meghonosodott „tudatfolyamot” vagy a pszichoanalitikus kezelés során elhangzó szabad asszociációkat, minthogy ezekben a közlő szubjektum személyisége és „világa” (ismeretei, hiedelmei, értékrendje stb.) révén egyfajta rejtett koherencia érvényesül. De vajon minek minősítsük az olyan költői műveket, amelyeknek koherenciája oly mértékben rejtett, hogy az olvasó maga kénytelen rekonstruálni vagy akár megalkotni a közlési helyzetet? Van olyan felfogás, amely különbséget tesz „érthető” (verstehbar) és „olvasható” (lesbar) szövegek között (TITZMANN: 1977. 85). Ezzel kapcsolatban felmerülhet a verbális montázs szövegalkotó koherenciájának kérdése is. Mindezek a jelenségek nagyrészt a művészi nyelvhasználatra korlátozódnak, a nem-művészi kommunikáció szempontjából periferiálisnak tekinthetők. Centrálisabb jellegű viszont a kérdés, hogy vajon koherens szövegnek tekinthető-e a párbeszéd? A kiváló lengyel filológus, MAYENOWA válasza tagadó, minthogy felfogása szerint a szöveg koherenciája azon alapul, hogy a címzett egy feladótól származóként, valamint egy címzethez és egy témáról szólóként észlelje a közlést (MAYENOWA: 1974. 253). Ezzel a felfogással nem értek egyet. Nézetem szerint a párbeszéd sajátos szövegfajta, és részvevőinek közlési interakciója éppenséggel a szövegteremtő koherencia egyik konstitutív tényezője. Ezzel kapcsolatban gyümölcsözőnek tűnik a lineáris és a radiális koherencia megkülönböztetése: az utóbbi esetében a szöveg elemei nem közvetlenül kapcsolódnak egymáshoz, hanem mintegy nyalábszerűen a közlés témájához, illetve feladatához (lásd KOŽEVNIKOVÁ: 1979. 56). Nem tekinthető tisztán lineárisnak a koherencia az olyan meglehetősen gyakori szövegekben sem, amelyek magára a szövegre utaló nyelvi elemeket, tehát egy meta szöveget foglalnak magukban (lásd WIERZBICKA: 1971.).

Összefoglalásként hangsúlyozni kívánom mind a textualitásnak, mind pedig az alapját alkotó koherenciának graduális jellegét.

2. Ez a pont két kérdést tartalmaz: „melyek azok a fő kérdések, amelyeknek vizsgálatára a szövegkutatásnak irányulnia kell, és mely tudomány (tudományok) feladata kell hogy legyen e kérdések vizsgálata?” Válaszom az első kérdésre az előző pontban kifejtettekből adódik: a szövegkutatás egyik fő feladatának a textualitás és a koherencia különböző fajtáinak, illetőleg fokozatainak vizsgálatát tartom. A második kérdéssel kapcsolatos nézetemet az alábbiakban kísérelem meg röviden vázolni.

A nyelv mindenekelőtt két alapvető aspektusában lehet a tudományos megismerés tárgya: mint bizonyos elemek és kapcsolási szabályaik absztrakt rendszere, vagy mint az emberi cselekvés sajátos válfaja, azaz mint működő nyelv. E megkülönböztetés humboldti előzményeire utalva beszélhetünk ergon-nyelvészetről és energianyelvészetről, vagy korszerűbb terminológiával nyelvészeti szisztematikáról és nyelvészeti pragmatikáról (a pragmatika terminust a szemiotikában meghonosodott jelentésénél tágabb értelemben használva). A nyelv szisztematikai elemzése a mondat szintjén lezárul, pragmatikai elemzése a nyelvi cselekvés alapegységével, a nyilatkozattal (utterance) kezdődik. A nyelvészeti pragmatikának tehát tartalmaznia kell a nyilatkozat elméletét. (Mondat és nyilatkozat viszonyáról lásd PÉTER: 1986.) Mint minden tudatos emberi

cselekvés, a nyelvi cselekvés is mindenkor valamely cselekvési (jelen esetben közlési) szándék (cél, feladat) alapján, egy soktényezős konkrét cselekvési (közlési) helyzetben, ezzel szoros kölcsönhatásban megy végbe. A nyelvészeti pragmatikát mindenekelőtt az különbözteti meg a szisztematikától, hogy a nyelvi közlés aktusát és annak termékét, a szöveget a közlés szándékától és helyzetétől nem elvonatkoztatva, hanem szerves összefüggésükben vizsgálja. Ennek megfelelően a nyelvi rendszer leírásának strukturális és algoritmikus modelljeit a nyelvi cselekvés vizsgálatában folyamatokra orientált stratégiai modellek váltják fel (lásd van DUK — KINTSCH: 1983.). A nyelvi cselekvés intencionális és szituatív meghatározottságából következik, hogy vizsgálata szükségképpen interdiszciplináris jellegű. A nyelvi cselekvések termékei, a szövegek történeti-társadalmi-kulturális meghatározottságú tudati tartalmakat objektívnak, s a szövegek koherenciájában e tartalmak (ismeretek, hiedelmek, értékrendek, előfeltevések stb.) bonyolult struktúrái tükröződnek. A szövegkutatást ezért szoros és aktív együttműködés kell hogy jellemezze nemcsak a kommunikáció- és információelmélettel, hanem a kognitív pszichológiával, kulturális antropológiával, etnológiával, szociológiával, irodalomtudománnyal stb. is.

De vajon nem veszélyezteteti-e ez a magas fokú interdiszciplinaritás a nyelv-tudomány nehezen kivívott és féltve őrzött szuverenitását? Nézetem szerint nem. Eltérően: a nyelvészeti pragmatika eddigi ismereteinknél mélyebben és teljesebben tárja fel a nyelvnek mint unikális és univerzális emberi adottságnak teljesítményét. A szövegkutatás tehát mindazon tudományágak közös területe, amelyek a nyelv, a cselekvés, a jelentés, a megismerés és a társadalmi struktúrák kutatásában érdekeltek (vö. van DUK: 1981. 241). Joggal állította a modern szövegkutatás zseniális előfutára, BAHTYIN: „A szöveg minden humán diszciplína elsődleges adottsága (realitása) és kiindulópontja” (BAHTYIN: 1986. [1959—61.] 494). És attól sem kell tartanunk, hogy a nyelvészet „elvész” a határtudományok között, hiszen „minden szöveg mögött ott áll a nyelv rendszere” (BAHTYIN: i. m. 483).

3. Közlelbbi kutatási területem, a nyelvészeti stilisztika volt (a retorika mellett) évszázadokon át az egyedüli olyan, nyelvvel foglalkozó tudományág, amely számára a szöveg a vizsgálatnak nemcsak anyagát, hanem tárgyát is jelentette; ezért az ókori stilisztikát és retorikát joggal tekintjük a modern szöveg- és retorika őseinek. A későbbiekben a nyelvészeti stilisztika kibontakozását hosszú időn át akadályozta (vagy legalábbis fékezte) tisztázatlan viszonya az irodalmi stilisztikához, illetve poétikához. Az önállóulás folyamatában mérföldkövet jelentett BALLY nevezetes francia stilisztikája (BALLY: 1909.), ám az irodalmi stilisztikától való elhatárolódás bizonytalansága, következetlensége még ma is kísért. Századunk derekán emellett egy új fenyegetés is jelentkezett, nevezetesen az, hogy az erőteljes fejlődésnek induló nyelvészeti pragmatika egyes ágazatai (szociolingvisztika, beszédaktus-elmélet, szövegnyelvészet) egyszerűen „elnyelik” a stilisztikát. Ezért a nyelvészeti stilisztika helyének és tárgyának tisztázása ma is időszerű feladat.

Röviden szólva, a nyelvészeti stilisztika a nyelvhasználat szituatív varianciáját vizsgálja. Az egyes nyelvközösségek társadalmi gyakorlatában kialakulnak olyan kommunikációs szférák és tipikus közlési helyzetek, amelyekre a nyelvi elemek kiválasztásának és összekapcsolásának, a szövegalkotás módjának meghatározott sajátosságai jellemzőek. Az egyes közlési szféráknak, illetve szituációs típusoknak megfelelő funkcionális nyelvhasználati változatokat nevezünk stílusoknak (PÉTER: 1978. 223.).⁶ Minthogy a stílusok szövegekben realizálódnak, a stílusvizsgálat a szövegek sajátos szempontú vizsgálatát jelenti, s ebben a vonatkozásban a nyelvészeti

stilisztika a szövegtan egyik ágazatának tekinthető. Ugyanakkor az egyes stílusok meghatározása és elkülönítése a nyelvi elemek és kategóriák sajátos jelöltsége (stílusértéke) alapján történik, így ebben az aspektusában a stilisztika szorosan érintkezik a nyelvészeti szisztematikával.

4–5. Az e pontokban megfogalmazott kérdéseket a magam számára így konkretizálhatom: mennyiben segítik (segítették, segíthetik) egymást a nyelvészeti stilisztika és a szövegtan? Mint jeleztem, a stilisztika a szó szoros értelmében üttörő szerepet játszott a szövegkutatás kialakításában, mégpedig nemcsak azért, hogy a szöveget a kutatás tárgyává tette, hanem azzal is, hogy a szövegek bizonyos nyelvi sajátosságainak a közlés nem nyelvi körülményeivel való kapcsolatára irányította a figyelmet, s igyekezett meghatározni a kommunikációs helyzet azon tényezőit, amelyek az egyes stílusok elkülönülése szempontjából relevánsnak tekinthetők. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy a stílus maga is részt vesz a szövegalkotó koherencia kialakításában. (A szövegek stiláris koherenciája azonban nem feltétlenül jelenti stiláris homogenitásukat; például egy publicisztikai szövegnek éppenséggel a különféle stíluslemek keveredése lehet jellemző vagy akár konstitutív sajátossága.)

Ami a szövegtipológiai kutatásokat illeti, a kezdeményezés érdeme itt alighanem az irodalmi stilisztikáé, bár újabbban a nyelvészeti stilisztika is könyvelhet el sikereket nem-művészi írott szövegek fajtáinak feltérképezésében.

A szövegkutatás főleg azzal „hálálja meg” a stilisztika szolgálatát, hogy új szempontokkal gazdagítja és mélyíti el a szöveg és szituáció összefüggésének vizsgálatát. Amíg például a stilisztika a feladó és a címzett kapcsolatában hagyományosan a szociológiai mozzanatokra összpontosítja figyelmét (társadalmi szerep, formális vagy informális viszony stb.), addig az újabb szövegkutatásban nagy hangsúlyt kapnak a kommunikációban résztvevők háttérismeretei, egyéni tapasztalatai, hiedelmei, értékrendje stb. A van DIJK nevével fémjelzett irányzat szerint az emberek nem annyira a reális valóságról beszélnek, mint inkább a valóság különböző szituációinak és jelenségeinek szubjektív modelljeiről (KARAULOV—PETROV: 1989. 9). A jórészt egyéni élettapasztalaton alapuló szituációs modellek mellett nagy szerepet játszanak a nyelvi kommunikációban a különféle kognitív „keretek” (frame) és „forgatókönyvek” (scenario), azaz azok a történetileg-társadalmilag kialakult gondolati struktúrák, amelyekben a világról nyert ismereteink rendeződnek.

A nyelvészeti stilisztika máig nem egyértelműen ítéli meg a nyelvi szövegek tartalmának, témájának stílusalkotó szerepét (ugyanarról a témáról többféle stílusban is lehet beszélni, vö. PÉTER: 1974. 462). Úgy gondolom, hogy a kognitív pszichológia és a szövegkutatás együttműködésének bizonyos eredményeit a stilisztika is jól kamatoztathatná, ha osztályozó és interpretáló tevékenységében nyelv és társadalom kapcsolata mellett nyelv és gondolkodás összefüggéseire is nagyobb figyelmet fordítana. Magam erősen hajlok arra, hogy a stílusok osztályozását végső soron az emberi gondolkodás történetileg kialakult három nemének (mindennapi, tudományos és művészi gondolkodás, vö. LUKÁCS: 1965.) megkülönböztetésére alapozzam.

6. Melyek a szövegkutatás során következő legsürgősebb feladatai? Nem érzem magam kompetensnek arra, hogy egy egész tudományterület számára — pestiesen szólva — „programot csináljak”. Válaszomat ezért két olyan kérdéskörre korlátozom, amelyeket a nyelvészeti stilisztika további fejlődése szempontjából is jelentősnek vélek.

Az első kérdéskör mindennapi beszédtevékenységünk szövegtana és szövegtipológiája. A beszédaktus-elmélet és a diszkurzuselemzés révén ma már elég sokat tudunk a mindennapi beszédtevékenység hatékonyságát meghatározó szabályokról, il-

letve konvenciókról, a közlési céljaink elérését szolgáló bonyolult stratégiákról stb. E tevékenység tipológiai vizsgálata azonban még gyermekcipőben jár. Valóban: mennyire szövegszerűek mindennapi verbális megnyilvánulásaink? Milyen műfajokban beszélünk a reggeli felkeléstől az esti lámpaoltásig? Első megközelítésben az osztályozás alapjául magának a *beszél* igének igekötős származékai szolgálhatnak: mindennapi beszédtevékenységünkben vagy *elbeszélünk* valamit, vagy *rábeszélünk* valamire (illetve *lebeszélünk* valamiről), vagy *megbeszélünk* valamit, vagy esetleg csak *kibeszéljük* magunkat stb. (vö. Heller: 1970. 294–7). Úgy vélem, hogy a beszédaktus-elmélet, diszkurzuselemzés, kognitív nyelvészet, szociálpszichológia fogalmi apparátusa jól hasznosítható a mindennapi beszédtevékenység tipológiai vizsgálatában. Ám arra vigyáznunk kell, hogy e bonyolult és soktényezős jelenség kutatásánál ésszerűen válasszuk meg a megközelítés szintjét (level of delicacy). Némely mai szövegkutató, úgy tűnik, nem fogadja meg Occam tanácsát: „Entia non sunt multiplicanda praeter necessitatem”; a túlságosan bonyolult, túlrészletezett modell könnyen elfedheti a szignifikáns lényegi mozzanatotokat.

A második kérdéskör a művészi (elsősorban költői) nyelvhasználat szövegtani vizsgálata. Mindenekelőtt pontosítani kellene azokat az ismérveket, amelyek a művészi szöveget a nem művésztől megkülönböztetik. (Ilyen ismérv lehet pl. az, hogy a költői szöveg gyakran maga teremti meg saját kontextusát, szituációját.) A stilsztika számára az ilyen kutatások újabb érvekkel szolgálhatnak a nyelvészeti és az irodalmi stilsztika elvi megkülönböztetéséhez. Maga ez a megkülönböztetés nem öncél és nem valamiféle „splendid isolation”-t szolgál. Ellenkezőleg: a kétfajta stilsztika elvi elhatárolódása éppenséggel az eddiginél hatékonyabb együttműködésük előfeltétele. Erre pedig azért van szükség, mert a művészi szövegekben nincs semmi olyan, aminek ne volna akár csak valamilyen rudimentális megfelelője vagy előzménye a mindennapi nyelvhasználatban; a költői nyelv bizonyos értelemben a d a b s u r d u m vitt köznyelv. Ahogyan BAHTYIN írta: „a művész (...) a nyelv saját fegyvereivel gyűri maga alá a nyelvet, rákényszeríti, hogy nyelvészeti kvalitásainak tökéletessé finomítása révén túllendüljön önmagán” (BAHTYIN: 1976. [1924.] 27).

Jegyzetek

1. A *meghatározatlan tárgyiasság* kifejezést, amelyet a „linguistic vagueness” megfelelőjeként használok, LUKÁCS Györgytől kölcsönözöm (LUKÁCS: 1965. I. 666). A „linguistic vagueness”-ről l. QUINE: 1960. NEUSTUPNY: 1966.
2. A nyelvtani szerkezet nem meghatározott voltáról (indeterminacy) lásd LYONS: 1972. 152–154.
3. A szöveget nemcsak produktumként, hanem folyamatként (szövegalkotás, szövegértés) is felfoghatjuk. Ez utóbbi aspektus kivált hangzó szövegek vizsgálatánál kerülhet előtérbe, lásd HAUSENBLAS: 1972. 67.
4. Számos létező meghatározás közül egy hazai szerzőt idézem: a szöveg „nyelvi formába öntött objektivációja az egyéni pszichikai tartalom egy részletének olyan terjedelemben és megformáltságban, amely elegendő ahhoz, hogy adott helyzetben a kifejezés és/vagy tájékoztatás és/vagy befolyásolás feladatát ellátva, a teljesség és lezártság érzetét felkeltse” (DEME: 1979. 59).
5. Ahol a szintek szerinti megkülönböztetés nem szükségszerű, ott gyűjtőnévként a *koherencia*, *koherens* terminusokat használom.
6. A stilsztikai irodalomban használatos *funkcionális stílus* kifejezés eszerint pleonazmus, hiszen a *stílus* önmagában véve a nyelvhasználat funkcionális változatát jelenti. A *funkcionális stílus* kifejezés csak olyan kontextusban fogadható el, amelyekben a *stílus* szó más értelemben (irodalmi stílus, korstílus, egyéni stílus stb.) is előfordul.

Irodalomjegyzék

- BAHTYIN: 1976. [1924.] = Mihail Mihajlovics Bahtyin: A szó esztétikájához. In: uő.: *A szó esztétikája (Válogatott tanulmányok)*. Budapest.
- BAHTYIN: 1986. [1959–61.] = Mihail Mihajlovics Bahtyin: A szöveg problémája a nyelvészetben, a filológiában és más humán tudományban. In: uő.: *A beszéd és valóság*. Budapest.
- BALLY: 1909. = Charles Bally: *Traité de stylistique française*. I–II. Heidelberg.
- DEME: 1979. = Deme László: A szöveg alaptermészetéről. In: SZATHMÁRI István—VÁRKONYI Imre (szerk.): *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban*. Kaposvár.
- VAN DIJK: 1981. = Teun A van Dijk: *Studies in the Pragmatics of Discourse*. The Hague, etc.
- VAN DIJK—KINTSCH: 1983. = T. A. van Dijk — W. Kintsch: *Strategies of Discourse Comprehension*. New York, etc.
- HAUSENBLAS: 1972. = Karel Hausenblas: *Výstavba jazykových projevů a styl*. Praha.
- HELLER: 1970. = Heller Ágnes: *A mindennapi élet*. Budapest.
- KARAULOV—PETROV: 1989. = Ju. N. Karaulov—V. V. Petrov: Ot grammatiki teksta k kognitivnoj teorii diskursa. In: T. A. van DIJK: *Jazyk, poznanie, komunikacija*. Moskva.
- KOŽEVNIKOVÁ: 1979. = Kveta Koževniková: Ob aspektech sv'aznosti v tekste kak celom. Sb. *Sintaksis teksta*. Otv. red. G. A. Zolotova. Moskva.
- LUKÁCS: 1965. = Lukács György: *Az esztétikum sajátossága*. I—II. Budapest.
- LYONS: 1972. = Introduction to Theoretical Linguistics. Cambridge.
- MAYENOWA: 1974. = M. R. Mayenowa: *Poetyka teoretyczna*. In: *Zagadnienia języka*. Wrocław.
- NEUSTUPNÝ: 1966. = Jiří V. Neustupný: On the Analysis of Linguistic Vagueness. *Travaux Linguistiques de Prague*, 2.
- OOMEN: 1971. = U. Oomen: Systemtheorie der Texte. *Folia Linguistica* V. 1/2.
- PÉTER: 1974. = Péter Mihály: Stilisztikai alafogalmaink tisztázásához. In: IMRE Samu—SZATHMÁRI István—SZÜTS László (szerk.): *Jelentés és stilisztika*. *NyudÉrt.* 83. Budapest.
- PÉTER: 1978. = Péter Mihály: Jegyzetek a funkcionális nyelvhasonlításról. *ÁNyT.* XII. Budapest.
- PÉTER: 1986. = A nyilatkozat mint a nyelvi közlés alapegysége. *MNy.* 82. 1.
- QUINE: 1960. = W. Quine: *Word and Object*. New York — London.
- TITZMANN: 1977. = M. Titzmann: *Strukturelle Textanalyse. Theorie und Praxis der Interpretation*. München.
- WIERZBICKA: 1971. = Anna Wierzbicka: *Metatekst w tekście*. In: *O spójności tekstu*. Praca zbiorowa pod red. M. R. Mayenowej. Wrocław.